

DOI: <https://doi.org/10.36719/2789-6919/30/19-22>

Günay Əkbərova
Bakı Dövlət Universiteti
doktorant
gunay.akbarova.zabil@gmail.com

ADNAN MENDERES: HAKİMİYYƏTDƏN EDAM KÜRSÜSÜNƏ

Xülasə

Türkiyə Cümhuriyyəti uzun illər təkpartiyalı sistemlə idarə olunsa da, 1946-cı ildən artıq çoxpartiyalı sistemə keçmişdir. Bundan sonra 1950-ci il seçimlərində Demokrat Partiya səs çoxluğu ilə hakimiyyətə gəlir. Bu Türkiyə tarixində mühüm bir hadisə idi. Çünki ilk dəfə idi ki, Cümhuriyyət Xalq Partiyasından fərqli bir partiya dövləti idarə edəcəkdi. Demokrat Partiya 1960-cı ilədək hakimiyyətdə olduğu müddətdə xeyli islahat aparmış, ələlxüsus da kənd təsərrüfatının inkişafına xüsusi diqqət yetirmişdir. Lakin Demokrat Partiya 1954-cü ildən başlayan iqtisadi böhrandan ziyansız çıxıb bilmədi və xalq narazılıqları hər gün artmağa başladı. Nəticədə 1960-cı il 27 May tarixində ölkədə hərbi çevriliş baş verdi. Demokrat Partiya rəhbərləri və üzvləri həbs edilərək Yassıadada məhkəməyə çıxarıldı. 15 nəfərə edam hökmü oxunsa da, onların 12-si ömürlük həbslə əvəzləndi. Adnan Menderes də daxil olmaqla 3 nəfər isə edam edilərək öldürüldü.

***Açar sözlər:** Adnan Menderes, Demokrat Partiya, Yassıada məhkəmələri, hərbi çevriliş, edam edilən baş nazir*

Gunay Akbarova
Baku State University
PhD student
gunay.akbarova.zabil@gmail.com

Adnan Menderes: from the authorities to the execution

Abstract

Although the Republic of Turkey was governed by a one-party system for many years, it switched to a multi-party system in 1946. After that, in the 1950 elections, the Democratic Party came to power with a majority of votes. This was an important event in the history of Turkey. Because it was the first time that a different party from the Republican People's Party would rule the state. The Democratic Party carried out many reforms while it was in power until 1960, paying particular attention to the development of agriculture. However, the Democratic Party could not get out of the economic crisis that began in 1954 unscathed, and public discontent began to grow every day. As a result, a military coup took place in the country on May 27, 1960. Leaders and members of the Democratic Party were arrested and brought to court in Yassıada. Although 15 people were sentenced to death, 12 of them were replaced by life imprisonment. 3 people, including Adnan Menderes, were executed and killed.

***Keywords:** Adnan Menderes, Democratic Party, Yassıada courts, military coup, executed prime minister*

Giriş

Türkiyə tarixində müxtəlif illərdə bir sıra hərbi çevrilişlər olmuşdur. Bu məqalədə bu çevrilişlərdən biri olan 1960-cı il 27 may hərbi çevrilişi haqqında ətraflı bəhs edəcəyik. 1960-cı il çevrilişini ələ almaqda səbəb budur ki, Türkiyə tarixində ilk dəfə olaraq bu çevriliş nəticəsində bir ölkənin baş naziri edam edilib.

Bu araşdırmada Menderesin edamına səbəb olan proses və onun edam qərarının necə verildiyi barədə ümumi məlumat verəcəyik. Adnan Menderesin edamı ilə bağlı əsas məsələyə keçməzdən əvvəl onun hakimiyyətə gəlişi prosesinə qısaca nəzər salmaq vacibdir. İkinci Dünya Müharibəsi

İllərində təkpartiyalı hökumətin həyata keçirdiyi siyasət iqtisadi və sosial çətinliklərə səbəb oldu. Bu vəziyyət cəmiyyətin geniş təbəqələrində təkpartiyalı idarəçiliyə qarşı reaksiya və narazılıq yaratdı və 1946-cı ildə Demokrat Partiyasının yaradılmasına təşəbbüs göstərildi. Cəlal Bayar, Refik Koraltan, Fuat Köprülü, Adnan Menderes kimi adlar CHP-dən ayrılaraq Demokrat Partiyasını qurdular. Türkiyə təkpartiyalı rejimdən çoxpartiyalı rejimə keçid etdikdən sonra 1946-cı ildə “Yeter! Söz milləttir” şüarı ilə meydana atılan Demokrat Partiya (Eroğul, 2014: 10) İkinci Dünya Müharibəsindən sonrakı dövrün şərtlərini düzgün təhlil edərək, xalqın gözləntilərinə uyğun hərəkət edərək Cümhuriyyət Xalq Partiyasının hakimiyyətinə qarşı güclü sosial müxalifət yaratdılar.

Menderesin Demokrat Partiyasının hakimiyyətə gəlməsində böyük rolu olub. Cəlal Bayarın fikrincə, Menderes xalqın (xüsusən də kəndlilərin) fikirlərini çox yaxşı anlayırdı və Türkiyənin inkişaf etmiş Qərbi ölkələri ilə ayaqlaşma bilməsi üçün baş nazirdə olması lazım olan xüsusiyyətlərin əksəriyyətinə sahib idi. Bundan əlavə, Menderes gözəl natiq idi (2).

Məhz buna görə də 1950-ci il mayın 14-də keçirilən ümumi seçkilərdə Demokrat Partiya qələbəsinin bir hissəsini kəndlilərin dəstəyi ilə əldə etmişdi. Cümhuriyyət qurulduqdan sonra ilk dəfə idi ki, hakimiyyəti Cümhuriyyət Xalq Partiyasından (CHP) fərqli bir partiya idarə edəcəkdi. Bu, ölkədə yeni dövrün başlanmasından xəbər verirdi.

Demokratik Partiya 1950-1960-cı illər arasında Türkiyənin siyasi həyatında mühüm rol oynamışdır. Bu onillikdə bir çox sahələrdə, ələlxüsus, torpaq sahəsində islahatlar aparıldı. Xalqın rifahının yaxşılaşdırılması üçün mühüm addımlar atıldı. Əvvəllər siyasi və iqtisadi fəaliyyətinə uğurla başlayan Demokrat Partiya bu uğuru cəmi dörd il saxlaya bildi.

Hərbi çevrilişin astanasında

1954-cü ildə Türkiyədə başlayan quraqlıq ölkəni iqtisadi böhrana gətirib çıxardı. Bu böhran xüsusilə kənd təsərrüfatı sektoruna mənfi təsir göstərdi. Bundan əlavə, xaricdən gətirilən traktor və maşınların texniki xidmətinə laqeyd yanaşmaq kənd təsərrüfatı sahəsini daha da çətin vəziyyətə saldı və beləliklə, daxili bazarda mal qıtlığına və inflyasiyanın artmasına səbəb oldu. Demokrat Partiyasının bu iqtisadi problemləri həll etmək üçün səy göstərməsinə baxmayaraq getdikcə ictimai narazılıq artırdı.

Nəticədə, Demokrat Partiyasının iqtisadi uğurlarına baxmayaraq, 1954-cü ildən sonrakı dövrdə ölkə iqtisadiyyatı sabitliyini itirdi və bu, Menderes hökumətindən narazılığı artırdı və iqtisadi çətinliklərlə yanaşı, siyasi mühit də getdikcə gərginləşirdi. Hökumət daha sərt tədbirlərə üz tutdu və 1957-ci il noyabrın 13-də Demokrat Partiyasının Parlament qrupu müxalifətə və seçkilərdə müxalifəti dəstəkləyən dövlət qulluqçularına qarşı tədbirlər görmək qərarına gəldi. Bundan əlavə, daha sərt Mətbuat Qanunu tətbiq edildi. Din məsələsi də o dövrün siyasətində mühüm rol oynamış, iqtidar-müxalifət çekişmələrində, partiya döyüşlərində özünü açıq şəkildə göstərmişdir. Demokratik Partiya 1957-ci il seçkilərində tez-tez dini inanclarla və duyğulara müraciət etdi və CHP-ni kommünizm və ateizmdə ittiham etdi. Bundan əlavə, məscidlər və dini məktəblər açdı, lakin bu, Demokrat Partiyasının dindən siyasi məqsədlər üçün istifadə etməsi və dövlətin dünyəvilik prinsiplərindən kənara çıxması ilə bağlı ittihamlara səbəb olub. Bu və digər səbəblərdən dolayı Demokratik Partiya qatı müxalifət, daha da ağırlaşan iqtisadi böhran, şəhərlilərin və ziyalıların dəstəyinin azalması ilə üzləşdi (Zürcher, 2000: 332).

1957-ci il seçkilərindən sonra ordu ilə hökumət arasında ilk dəfə açıq-aşkar gərginlik yaşandı. 1958-ci il yanvarın 16-da mətbuatda 9 zabitin hökumətə qarşı sui-qəsd hazırladığı və bu zabitlərin həbs olunduğu xəbəri çıxdı. Lakin istintaqdan heç bir nəticə əldə olunmayıb və məlumat verən Səməd Kuşcu cəzalandırılıb. Hadisədə əli olduğu iddia edilən zabitlər sərbəst buraxıldı, lakin mayor Səməd Kuşcu yalandan məlumatlandırmada və ordunu hökumətə qarşı üsyana təhrik etməkdə təqsirli bilindi. Demokrat Partiya bu hadisəyə qarşı ciddi tədbir görməmiş, dövlət çevrilişinə cəhd etdikləri iddia edilən şəxslər hərbi məhkəmələrə təhvil verilmiş, bu şəxslər məhkəmədə ciddi sorğusual edilmədən hadisənin ört-basdır edilməsinə çalışılmışdır.

Demokratiya Tarixinin Dönüş Nöqtəsi: 27 May Hərbi Çevrilişi

Türkiyə müxtəlif etirazlar və fikir ayrılıqlarından sonra 1960-cı il mayın 27-də hərbi müdaxilə ilə sarsıldı. Türkiyə Silahlı Qüvvələrinin yaratdığı Milli Birlik Komitəsi Demokrat Partiya hökumətini devirərək yeni dövrə qədəm qoydu. Milli Birlik Komitəsinin rəhbəri və Quru Qoşunları

Komandanı Cemal Gürsel hakimiyyəti ələ keçirməkdə məqsədin Türkiyədə demokratiyanı yenidən qurmaq olduğunu açıqladı

Bu çevriliş planı, əslində uzun müddət idi ki, hazır idi. Sadəcə çevrilişin uğurlu olması üçün lazımı şəraitin formalaşmasını gözləyirdilər və belə də oldu: Kütləvi narazılıq və etirazların çoxalması bu çevrilişi etmək istəyənlərin gözlədiyi şəraiti idi və yerində qiyətləndirərək Demokrat Partiyayı 1960-cı ildə devirdilər. Bu dediklərimizi Şevket Süreyya Aydemirin sözləri ilə desək “İnqilabı gözlənilən inqilab adlandırma bilirik. Bu söz uygundur. Çünki Ankara başda olmaqla hər bir ağı başında olan insan gecə öz otağına çəkilərkən səhəri səhər bir inqilab zəngi ilə yuxudan ayıla biləcəyini düşünürdü. Çünki hakimiyyət indi havada idi. Menderesi qarşılayan küçə izdihamı millətin özü sayılırdı. Hökumətin dövlətin əsaslarını təşkil edən güclü təşkilatlarla əlaqəsi kəsilmiş kimi görünürdü. Ordudan, universitetdən, professor-müəllim heyətindən, mətbuatdan, ziyalılardan qopdu... Qısaca. inqilab, gözlənilən idi” (Aydemir, 1993: 430).

Çevriliş günü Demokrat Partiyanın Cəlal Bayar, Refik Koraltan və Namık Gedik kimi millət vəkilləri saxlanılaraq Hərbi Akademiyaya aparıldı. Menderes isə bu zaman Əskişəhərdə idi. Xəbəri alanda Ege vilayətlərini keçmək istəsə də, Kütahyada həbs edilərək Ankaraya aparıldı (5).

Çevrilişdən sonra siyasi təbliğat mühüm rol oynadı və çevrilişi qanuniləşdirdi. Mətbuat, radio, plakatlar, kitablar və jurnallar kimi müxtəlif təbliğat vasitələrindən istifadə olunurdu. İctimai rəyde diqqət çəkən məsələ universitet hadisələrində həyatını itirən və “azadlıq şəhidi” adlandırılan tələbələr olub. Çevrilişçilər xalqın motivasiyasını artırmaq üçün “azadlıq şəhidi” anlayışından istifadə edib, onların qələbəsinə haqq qazandırmaq üçün siyasi təbliğat aparırdılar.

Ədalətsiz istintaq: Yassıada məhkəmələri

Çevrilişindən sonra Türkiyə Böyük Millət Məclisini və hökuməti ləğv edən Milli Birlik Komitəsi inqilab məhkəmələrini yaratdı. Bu məhkəmələr bir sədr, iki üzv və bir prokurordan, hər bir məhkəmə üçün iki əvəzedici üzvdən və zəruri hallarda prokurorun köməyindən ibarət idi. Demokrat Partiyanın üzvləri Yassıadaya aparılaraq bu inqilab məhkəməsində müxtəlif ittihamlarla mühakimə olundular. Yassıadada saxlanılanlar üçün xüsusi mühafizə əmri verilmişdi. Bayar və Menderesin otaqları 24 saat mühafizə altında saxlanılarkən, mühafizəçilər hər saat dəyişərək vəzifələrinə davam edirdilər. Mühafizə zabitləri Bayar və Mendereslə ancaq zəruri gündəlik ehtiyaclar və onların tətbiqi ilə bağlı danışıq bilirdilər.

Uzun prosesdən sonra, nəhayət, 1960-cı il oktyabrın 14-də Yassıadada dinləmələr başladı. Yassıada Dəniz Məktəbi böyük gimnastika zalı məhkəmə salonuna çevrildi. Zalda hər kəsin yeri təyin olundu və Səlim Başol məhkəmə iclasını açıq elan etdi. İclasda Menderesin vəziyyətini açıqlayan Səməd Ağoğlu “Dostum Menderes” adlı əsərində onu belə təsvir edib: “Birdən qarşımdakı cərgədə Bayarın başını tanıdım. Əvvəlcə yanında oturan adamı ayırd edə bilmədim. Çox arıq boyun, açıq ağ yaxalıq və sarı saçlar diqqətimi çəkdi. Başını çevirdi, sonra heyətlə gördüm ki, Bayarın yanında oturan Adnan bəydir. İlahi, nə olmuşdu? Arıqlamışdı. Üzündə xallı çillər var idi. Sanki uzun sürən xəstəlikdən ayılmışdı. Fərman oxunandan sonra sessiya bir az fasilə verdi. Sonra Adnan bəylə üz-üzə gəldik. Burnu nazik və uzun, gözləri yorğun idi. Ona təsəlli verdim: Siz taleyə inanan adamsınız, nə edək, kədərlənməyin! Cavab əvəzinə dodaqlarında zəif təbəssüm...” (Ağoğlu, 1967: 176).

İttihamnamə oxunduqdan sonra ilk sözü Adnan Menderes istəyir: “Mən yalnız həbsxanadakı üsul-idarə ilə bağlı açıqlamalar verəcəyəm. Hesab edirəm ki, insanın ətrafındakı bütün insanlara öz hüquqlarını müdafiə edə bilməsi üçün müəyyən şərtlər olmalıdır. Və əminəm ki, bu izahatı yüksək qiymətləndirəcəksiniz. Beş aydır ki, tamamilə təcrid olunmuşam. Gündə iyirmi dörd saat tək bir otaqda, hər saat dəyişən növbətçinin nəzarəti altında, bir kəlmə danışmağa imkanım olmadan yaşayıram.

Bu baxımdan nitq qabiliyyətim və əqli qabiliyyətlərim həqiqətən zəifləyib. Arzum mənə fürsətlər verilməsi, əhval-ruhiyyəmi yaxşılaşdıracaq bir rejimin həyata keçirilməsidir. Növbətçi zabitlə bir kəlmə belə danışmağa haqqım yoxdur. Beş aylıq söhbətlərimi toplasaq on-on beş saati keçmir. Əgər qarşınıza belə bir təqsirləndirilən şəxs çıxarsa, o, hüquqlarını müdafiə etməsini və ruhi vəziyyətinin böyük hissəsini itirməsini nəzərə almağınızı sizdən xahiş edərdim. Sizin hüsurunuzda komandirə öz minnətdarlığımı bildirirəm və bir daha cənab zabitlərə göstərdikləri xoş münasibətə

görə minnətdarlığımı bildirirəm. Lakin mən gündə iyirmi dörd saat bir söz danışmadan onlarla üz-üzə oluram” (Aydemir 1993: 470).

Yassıadada xeyli insan mühakimə olundu. Uzun müddət davam edən məhkəmə, nəhayət, 1961-ci il sentyabrın 15-i başa çatdı. Hökmlər bəraət hökmündən ölüm hökmünə qədər müxtəlif idi. Əsas məsələ konstitusiyanın pozulması idi və qanunda cəzası ölüm idi (Aydemir, 1992, s. 493).

Milli Birlik Komitəsi 15 nəfər üçün ölüm hökmü oxudu, lakin bunlardan 12-ni ömürlük həbslə əvəz etdi. (7: 1). Edam cəzası ömürlük həbslə əvəzlənən adlar bunlardır: Refik Koraltan, Ağah Erozan, İbrahim Kirazoğlu, Ahmet Hamdi Sancar, Nusret Kirişçioğlu, Bahadır Dülger, Emin Kalafat, Baha Akşit, Osman Kavrakoğlu, Zeki Erataman, Rüştü Erdülhun və Cəlal Bayar. Ölüm cəzası təsdiqlənən müttəhimlər Adnan Menderes, Fatih Rüştü Zorlu və Həsən Polatkandır (8: 1).

Nəticə

Adnan Menderes 1961-ci il sentyabrın 17-də edam edilib və Türkiyə Cümhuriyyəti tarixində ilk dəfə bir baş nazir edam edildi. Adnan Menderesin edamı sonrakı dövrlərdə də davamlı müzakirə mövzusunə çevrildi və gələcək nəsillər üçün maraqlı mövzular arasında olacağına əminik. Menderes və yoldaşlarının Yassıadada keçirilən mühakimə prosesi ədalətlik baxımından cəmiyyətdə şübhələr yaradaraq düşünüən beyinləri, həssas ruhlu insanları narahat etmişdir. Həmin dövrün şahidlərinin xatirələrinə görə, Menderes və dostları ilə Yassıadada sərt rəftar ediblər. Ondan illər keçməsinə baxmayaraq, Menderesin Türkiyə siyasətindəki təsiri hələ də görünür. Onun ölkəni inkişaf etdirməyə yönəlmiş siyasəti gələcək dövrlərə siyasi miras qaldı. Əvvəlcə mətbuat tərəfindən dəstəklənməsə də, ictimaiyyət sussa da, sonralar onun siyasi reputasiyasını bərpa etmək üçün səylər göstərildi.

Türkiyə 1960-cı il çevrilişindən sonra bir çox çevriliş və çevriliş cəhdləri ilə üzləşdi. Hər birinin öz sahibləri üçün məntiqi əsası ola bilər, amma hər çevriliş cəhdi ölkəyə böyük ziyan vurub. Çevrilişlərdən təkə demokratiya deyil, iqtisadiyyat və daxili təhlükəsizlik də təsirləndi. Eyni zamanda çevrilişlər ictimai sülhə xələl gətirmiş, ictimai həmrəylik və inamı sarsıtmışdır. Bundan əlavə, indiki seçilmiş hökumətlərin hərbi müdaxilə yolu ilə devrilməsi Türkiyənin strateji mövqeyinə təsir edən bir oyun kimi qiymətləndirilirdi.

Ədəbiyyat

1. Eroğlu, C. (2014). Demokrat Parti-Tarihi ve İdeolojisi. Ankara: İmge Kitabevi Yayınları, 191 s.
2. <https://islamansiklopedisi.org.tr/menderes-adnan>
3. Zürcher, E.J. (2000). Modernleşen Türkiyenin tarihi. İstanbul: İletişim yayınları 523 s.
4. Aydemir, Ş.S. (1993). Menderesin dramı. İstanbul: Remzi kitabevi. 513 s.
5. <https://turkishstudies.net/DergiTamDetay.aspx?ID=11522>
6. Ağaoğlu, S. (1967). Arkadaşım Menderes, Rek-tur Kitap Servisi, İstanbul 219 s.
7. “Milliyet” gazetesi 16.09.1961, 6 s.
8. “Hürriyet” gazetesi 16.09. 1961, 6 s.

Göndərilib: 26.12.2023

Qəbul edilib: 19.02.2024